

RONY SMOLAR

SETÄ
STILLER

VALPON JA GESTAPON VÄLISSÄ

Kirja, johon
perustuu elokuvan
Ei koskaan yksin
tarina

RONY SMOLAR

SETÄ
STILLER

VALPON JA GESTAPON VÄLISSÄ

TAMMI

HELSINKI

Teoksen ensimmäinen laitos on ilmestynyt 2003.

© Rony Smolar ja Tammi 2024

Tammi on osa Werner Söderström Osakeyhtiötä

ISBN 978-952-04-6530-8

Painettu EU:ssa

*Vaakakupissa hyvät teot painavat yhtä paljon kuin
kaikki Jumalan antamat käskyt yhteensä.*

– JUUTALAINEN SANANLASKU

SISÄLLYS

Lukijalle.....	10
Alkusanat.....	13
1. Kantonistien jälkeläinen	20
2. Turvapaikkaa etsimässä	92
3. Pelastava resepti.....	187
4. Voittajien oikeudessa.....	313
Kuinka tämän kirjan henkilöille sitten kävi	336
Suomen juutalaisten historian käännekohtia	356
Sodassa 1939–1944 kaatuneet Suomen juutalaiset	362
Kuvaluettelo.....	364
Lähteitä	367
Henkilöhakemisto	371

LUKIJALLE

Tämän kirjan ensimmäisen painoksen valmistumisen aikoihin vuonna 2003 Suomi oli jo vakiinnuttanut asemansa Euroopan unionin jäsenvaltiona ja tullut osaksi tunnustettuja arvoja ja oikeuksia, kuten ihmisten vapaata liikkumista, demokratiaa, ihmisoikeuksia sekä oikeusvaltion periaatteita noudattavaa vapaiden kansojen laki- ja sopimusverkostoa. Tänä päivänä suhtaudumme noihin vapauksiin ja oikeuksiin arkisena itsesäänselvyytenä ikään kuin se oli ollut itseään sivistyneenä pitämänsä Euroopan lähes pysyvä olotila.

Tuolloin halusin osoittaa, ettei sotien, reviiirajattelun ja eriaatevirtausten repimä Eurooppa 1930-luvulla toisen maailmansodan kynnyksellä sitä ollut. Sen lisäksi maanosan suuren myllerryksen jalkoihin oli joutunut Eurooppaan paljon jälkiä jättänyt juureton kansa, juutalaiset, jotka ennakkoluulon, syrjinnän ja hävityksen pelossa olivat alati liikkeessä etsien turvapaikkaa sekä eri hallitsijoiden suojelua.

Pieni osa juutalaisista löysi sen raastavien vaiheiden jälkeen tsaari-Venäjästä alaisesta Suomen suuriruhtinaskunnasta 1800-luvun alussa. Monet rajoitukset eivät estäneet pienen juutalaisyhteisön syntymistä maahan, jonne he päätyivät rakentamaan tulevaisuutensa. Kansalaisyhteisöt he saivat pian Suomen itsenäistyttyä, ja kaksi vuosikymmentä myöhemmin he ase kädessä olivat valmiita puolustamaan isänmaataan.

Tuolloin he joutuivat kasvotusten maastamme turvapaikkaa etsineiden pakolaisten, Saksan natsipolitiikkaa paenneiden uskonveljiensä kanssa.

Tämä moniaineksinen teos pyrkii myös esimerkillä osoittamaan pakolaisvirtojen keskeltä ihmisyydestä löytyvää auttamisen halua, mille löytyy myös meidän päivinämme käyttöä.

Teoksen uusintapainos ajoittuu ajankohtaan, jolloin siitä tehty elokuva *Ei milloinkaan yksin* tulee Suomessa ensi-iltaan. Se kertoo Setä Stillerinä tunnetusta Helsingin juutalaisesta liikemiehestä ja yhteisönsä karismaattisesta edustajasta Abraham Stilleristä, jonka oma elämä oli alkanut orpona. Siksi häntä ohjasi halu antaa muille enemmän kuin mitä itse oli saanut.

*Ken on pelastanut yhden ainoan ihmishengen,
on pelastanut koko maailman.*

– JUUTALAINEN MIETELAUSE

Rony Smolar

ALKUSANAT

Juutalaisille hän oli yksinkertaisesti setä Stiller. Hän osallistui Suomen sota-ajan poliittisiin tapahtumiin ja oli Mannerheimin, Tannerin, Fagerholmin sekä monen muun aikansa vaikuttajan tuttu. Näin minulle nuorena kerrottiin, samoin kuin se, että Mannerheim ja Stiller pelastivat Suomen juutalaiset. Mutta sukulaisten suurin ylpeydenaihe oli se, että setä Stillerin Mauritz-veli oli Hollywoodissa tehnyt tukholmalaisesta tavaratalon myyjättärestä Greta Gustafssonista jumalaisen elokuvatähden, maailmankuulun Garbon. Kaiken lisäksi setä Stiller itsekin tunsi Garbon. Kuiskittiin, että Mauritz olisi homoseksuaali ja Garbo lesbo. *Oi vej!* Siinä vasta pari, ajattelivat sukulaiset.

Lähipiiristään setä Stiller erottui boheemina hahmona. Ellei hento mutta tarmokas Vera-vaimo ollut valvomassa, Abraham saattoi pukea päällensä likaisen paidan ja mustan solmion, josta näkyi koko kuukauden ruokalista. Hän oli johtaja, joka pukeutui yleensä ryppyiseen pukuun ja kuluneisiin mustiin kenkiin.

Setä Stiller omisti elämänsä muiden auttamiselle. Hän oli suuri ihmisoikeustaistelija, *a mensch*, jonka oma elämä oli alkanut kurjasti. Hänen isänsä oli Venäjän armeijan sotilasmuusikko, joka yritti elättää suurta perhettään. Kuudesta lapsesta Abraham oli nuorin, mutta jo kaksivuotiaana hän menetti

vanhempansa. Kaksivuotias Abraham ja vanhempi veli Moshe sijoitettiin eri kasvatuskoteihin Helsingissä. Myöhemmin muistot vaatimattomasta lapsuudesta kannustivat Abrahamia antamaan muille enemmän kuin hän itse oli saanut.

1920-luvulla hänestä oli tullut varakas liikemies, joka kappinan jälkeen avusti Helsingissä niin valkoisia kuin punaisia orpolapsia. Sodan aikana setä Stiller auttoi rohkeasti, jopa uhmakkaasti, lukuisia ihmisiä: Suomesta turvapaikkaa hakevia juutalaispakolaisia ja kiinni otettuja puna-armeijan juutalaisia sekä muslimisotilaita. Työleirien juutalaisille hän oli Mooses, jonka jonain päivänä toivottiin johdattavan heidät vankeudesta vapauteen. Myös muslimivangeille hän oli oikea yhdyshenkilö, joka ymmärsi heidän tarpeensa ja lahjoitti heille *Koraaneja*.

Nykyisin tuntuu vaikealta käsittää, miten mittaviin ihmisoikeuksien loukkauksiin vapaassa Suomessa sota-aikana syyllistettiin. Myös Suomen viranomaiset pitivät Keski-Euroopasta paenneita juutalaisia olosuhteissa, joita voi nimittää keskitysleireiksi, ja lähettivät ihmisiä natsi-Saksaan tapettaviksi. Tuollaisena aikana setä Stiller oli mies paikallaan, sankari, joka kelpaisi edelleen esikuvaksi pakolaisten asioita ajaville ihmisille.

Humanitaarisessa työssään setä Stiller oli kehittänyt ulkomaille asti levittäytyneen yhteistyöverkoston, johon monet tietoisesti tai tietämättään kuuluivat. Hän osasi käsitellä ihmisiä ja hänen rehevästä huumoristaan oli apua kiperän paikan tulleen. Hän ei suvainnut epäoikeudenmukaisuutta, ja juutalaisiin kielteisesti asennoituvia hän osasi sopivasti oikoa juutalaisilla sananlaskuilla. Hän tiesi miten lähestyä viranomaisia ja maan poliittista johtoa ja osasi keskustella vallanpitäjien kanssa. Monet heistä pitivät setä Stillerin huumorista ja elämänviisauksista.

Lapsena Abraham Stiller oli minulle poskesta ja nenästä nipistelevä setä, joka rakasti lapsia ja jakoi meille makeisia.

Kun olin nuori aikuinen, hän oli minulle ehtymätön tietolähde. Muistan etäisesti, kuinka tiemme yhtyivät ensimmäisen kerran, kun kuusivuotiaana vanhempieni kanssa seurasin Mannerheimintiellä Stillerin muotialongin parvekkeelta marsalkka Mannerheimin hautajaissaaton etenemistä Pohjois-Esplanadia pitkin kohti Hietaniemen sankarihautausmaata. Silloin näin kotiapulaisemme, Karjalasta evakkona tulleen Liisan, itkävän, ja ymmärsin, miten paljon tuo sotasankari suomalaisille merkitsi. Talvi- ja jatkosodan rintamilla palvelleelta isältäni olin kuullut, että Suomen juutalaissotilaat mielsivät olevansa nimenomaan ”Mannerheimin sotilaita”, ylipäällikön erityis-suojeluksessa, vaikka taistelivat juutalaisia vainoavan Saksan sotilaiden rinnalla.

Ennen Suomen asialle omistautumistaan Mannerheim oli palvellut tsaarin armeijassa – aivan kuten useimpien Suomen juutalaisten esivanhemmat, oma isoisänikin. Se lienee yksi syy, miksi Mannerheimia arvostettiin erityisen paljon Suomen juutalaisyhteisössä – ja tämän kirjan sivuilta käy ilmi, että arvostus oli molemminpuolista. Suomen juutalaisten venäläisiin juuriin sain ensikosketuksen vanhempien miesten kertomusten ja kaskujen välityksellä. Niitä viljeli erityisesti setä Stiller, jonka kertomisen intoa uteliaisuuteni lietsoi.

22-vuotiaana katsoin olevani niin kypsässä iässä, että ymmärsin sotiemme tapahtumat ja saatoin esittää hänelle oikeita kysymyksiä. Halusin ehdottomasti taltioida hänen muistitietonsa. Eräänä marraskuun sateisena päivänä 1966 kannoin raskaan itäsaksalaisen Smaragd-magnetofonini setä Stillerin luo. Hän asui tuolloin 81-vuotiaana vanhainkodissa mutta hyvässä kunnossa, niin muisti kuin huumorintajukin terävinä.

Aloittelevan lehtimiehen epävarmuudella asetin hänelle ensimmäisen kysymykseni: ”Setä Stiller, kerro minulle kuka

olet?” Vastaukseksi hän veti pöytälaatikostaan kellastuneen asiapaperin ja sanoi: ”Lue ensin tuo niin jutellaan sitten!”

Etsivän keskuspoliisin raportti numero 78 elokuun 11. päivältä 1925

Juutalainen liikemies Abraham Stiller, syntynyt 30/6 1885 Helsingissä, naimisissa vaimo Vera os. Nemeschansky syntynyt 31/7 1886 Turussa ja on heillä viisi alaikäistä lasta, kirjoilla ovat he Helsingin juutalaisessa seurakunnassa.

Saamamme tiedon mukaan on herra Stiller ollut varakas mies omistaen useita asuin- ja liikehuoneistoja sekä 4–6 miljoonaa Suomen markkaa mutta viime aikoina kärsinyt suuria tappioita yksin Oulussa Åströmin kenkätehtaan häviössä, jonka juutalainen Salomon Mattsoff silloin omisti, kärsi hän 700 000 markan tappion. Vararikkoa ei hän ole tehnyt mutta kyllä akordeerannut ulkomaisten saamamiesten kanssa.

Noin vuosi sitten muutettiin Stillerin omistama liike, joka sijaitsee Läntinen Heikinkatu 14:ssä O/Y Stiller Company A/B:ksi ja sijaitsee liike herra Stillerin omassa osakehuoneistossa edellä mainitussa talossa. Rahat tähän osakehuoneiston ostoon on antanut Helsingin Osakepankki, jonka hallussa myös osakekirjat ovat. Liikkeen hoitajana toimii rouva Vera Stiller. Vuonna 1919, jolloin herra Stiller vielä oli varoissaan, osti hän Fredriksbergistä (Pasila) neljä taloa, jotka hän lahjoitti Helsingin kaupungin lähetykselle orpokodeiksi missä hoidetaan niin valkoisia kuin punaisiakin kapinassa tulleita orpolapsia. Eräässä rakennuksessa toimii myös maitopisara.

Vielä kapinan jälkeen oli Stiller avustanut Fredriksbergissä pappien palkan maksussa. Muuten hän tuntuu

olevan hyvin hyväsydäminen ja auttava hädässä olevia, on luonteeltaan suora ja rehellinen sekä mielipiteiltään valkoinen. Joissakin puheissaan Stiller on kuitenkin osoittanut täydellistä myötämielisyyttä kommunismille kertoen sen suurenmoisista saavutuksista Venäjällä ja että se lähitulevaisuudessa tulee voittamaan arvaamattoman nopeasti alaa. Eräs raportoijani on jopa sitä mieltä, että Stiller toimii aktiivisesti bolshevismiin hyväksi Suomessa. Tässä samassa yhteydessä voin mainita, että maailmankuulu amerikkalainen filmiregissööri Mauritz Stiller on mainitun Stillerin veli.

K. Arajärvi, EK:n vanhempi etsivä.

Haastattelun myötä minulle alkoi valottua myös juutalaisten historia Suomessa; keitä esivanhempamme olivat, mistä he olivat tulleet, mitä he tekivät ja ajattelivat, mitä söivät ja puhuivat. Samalla minulle selvisi esimerkiksi se, että maamme entinen pääministeri pyysi setä Stillerin, tämän ”novgorodilaisen pikkuporvarin ja musikantti-aliupseerin juutalaisen pojan”, todistamaan sotasyllisyysoikeudenkäynnissään.

Olin jo ehtinyt unohtaa haastattelun kelanauhat, kun viisi vuotta sitten löysin ne uudelleen. Kuuntelin ja kiinnostuin, tein niin Suomessa kuin ulkomaillakin lisää haastatteluja ja muistiinpanoja, pengoin arkistoja, luin ja kirjoitin, ja niin syntyi tämä kirja, jonka olin setä Stillerille ja itselleni luvannut kirjoittaa. Tämä on kirja Abraham Stillerin elämästä ja hänen lähipiiristään, Suomen juutalaisyhteisön vaiheista sekä eräiden juutalaispakolaisten kohtaloista toisen maailmansodan aikana.

Koska tämä kirja on elämäkerta, en halunnut sekoittaa lukijaa lähdeviiteapparaatilla. Yksityiskohtaisen dokumentoinnin jätän suosiolla ammattitutkijoille. En ole pyrkinyt kirjoittamaan

lähihistoriaa uusiksi tai lisäämään mitään muiden selvittämiin faktoihin. Sen sijaan tavoitteeni on ollut rekonstruoida Suomen sota-ajan juutalaisten mielenmaisemaa, yhdistää muistikuvia historiallisiin taustoihin. Olen halunnut eläytyä setä Stillerin persoonallisuuteen ja sota-ajan juutalaisten tunteihin sellaisina kuin ne elävät Suomen juutalaisyhteisön muistoissa. Kirjan dialogiosuuksien pohjana ovat Abraham Stillerin omat, nauhoitetut kertomukset.

Uraauurtavan selvityksen Suomeen toisen maailmansodan aikoihin tulleiden pakolaisjuutalaisten kohtaloista teki Elina Suominen (nyk. Sana) kirjassaan *Kuoleman laiva S/S Hohenbörn* (1979). Ilman hänen sinnikästä työtään moni tässä kirjassa selostettu asia olisi todennäköisesti edelleen selvittämättä. Olen erityisen kiitollinen voidessani käyttää tässä kirjassa monia Suomisen tekemiä pakolaisjuutalaisten haastatteluja. Muun muassa Suomen juutalaisten historiaan liittyvissä asioissa tärkeitä lähteitäni ovat olleet Taimi Torvisen *Kadimah – Suomen juutalaisten historia* (1984) ja *Pakolaiset Suomessa* (1984). Myös Hannu Rautkallion monet tutkimukset, etenkin *Suomen juutalaisten aseveljeys* (1989), ovat olleet korvaamattomia lähteitä tälle kirjalle.

Olen saanut suurta apua lukuisilta ihmisiltä, jotka kertoivat minulle auliisti muistikuviaan ja tietojaan. Haastattelin kirjaa varten seuraavia henkilöitä: Salomon Altschuler, Eugen Apter, Jitzhak Arad, Alexander Aronson, Serah Beizer, Kalle Berman, Anni Björklund, Simon Blankett, Scholem Bolotowsky, William Cohen, Synnöve Dikstein, Eero Elfvingren, Ilkka M. Erich, Meyer Frank, Rosie Geronik, Yvette Geronik, Aron Glezin, Orna Grinberg-Kollmann, Jarl Gumpfer, Margot Halutz, Tapani Harviainen, Gideon Hausner, Heikki Hult, Max Jakobson, Simon Jantovsky, Faivel Kafka, Isak Kantor, Ilon Kaspi, Brita Kekkonen, Stefan Kollmann, Josef Lefko,

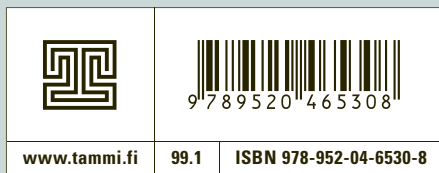
Braine Lehtovaara, Aron Livson, Mikael Livson, Pej Manuel, Harry Matso, Raja Mitzner, Dina Perle, Rosie Rung, Arvo Salo, Marsha Sokolov, Leoni Stiller, Margalith Stiller, Ruben Stiller, Tom Söderman, Ethel Wardi, Max Wardi ja Oscar Wilder. Suurkiitos heille kaikille, samoin kuin lukuisille kirjahankittani eri tavoin kannustaneille ihmisille. Haluan kiittää myös Kansallisarkiston asiantuntevaa henkilökuntaa, joka väsymättä auttoi minua etsimään setä Stilleriin ja Suomen juutalaisten vaiheisiin liittyviä dokumentteja. Erityiskiitoksen ansaitsevat kirjani käsikirjoitusvaiheessa lukeneet ja tärkeitä kommentteja antaneet ministeri Max Jakobson, Helsingin yliopiston seemiläisten kielten professori Tapani Harviainen sekä tutkija Elina Sana. Tunnen itseni onnekkaksi, kun näin moni lahjakas ja tietorikas ihminen on tavalla tai toisella antanut panoksensa kirjani tekemiseen, mutta virheistä vastaan yksin minä.

Helsingissä, helmikuussa 2003

Rony Smolar

TALVISODAN AIKANA Suomeen saapui Euroopasta joukko juutalaispakolaisia. Suomen piti olla heille turvapaikka. Jatkosota ja Suomen aseveljeys Saksan kanssa muutti tilanteen täysin, kun Saksa alkoi vaatia Suomelta juutalaisten pakkoluovutuksia. Silloin kuvaan astui liikemies Abraham Stiller.

ABRAHAM STILLER (1885–1972) oli Helsingin juutalaisen seurakunnan vaikuttaja, liikemies ja humanitaarisen työn tekijä. *Setä Stiller* kertoo Stillerin dramaattiset elämänvaiheet orpolapsesta ihmisoikeustaistelijaksi ja kuvaa Suomen pienen mutta värikkään juutalaisyhteisön vaiheita. Teos kertoo Suomen ja juutalaisten kohtalonvuosista koskettavasti ja mukaansatempaavasti.

Kannen kuva: Mia Selin

MRP MATILA RÖHR PRODUCTIONS YHTIYTYSSÄ SAMBARA FILMPRODUKTIONIN, TASKA FILMIN, PENNED PICTURES'IN JA HOBABIN KANSSA

KUVAAJA ROBERT NORDSTRÖM F.S.C. LEIKKAAJA TAMBERTASUJA LÄHISTÄJÄ JAAGUP ROOMET PUKESUUNNITTELIJA EDGEN TAMBERG MASKERAUSSUUNNITTELIJA VALERIE ROSSACHER AANGISUUNNITTELIJA SIMON PROKSCH
 SIVELIJÄ MATTI BYE YHTYISTUOTTAJAT LOREBANA REHEKAMPFF ANDREAS SCHMIED KRISTIAN TASKA ADEELE TÄHEMÄÄ JOSEF BRANDMAIER JOHN HÖRNSCHEMEYER PETER KRUPENIN
 KÄSikirjoittaja KLAUS WÄRD YHTYESTYSSÄ JIMMY KARLSSONIN KANSSA TUOTTAJA ILEKKA MATILA OHJAAJA KLAUS WÄRD

